

QALAMPIR YALPIZ O`SIMLIGINING MORFOLOGIYASI, KIMYOVIY TARKIBI VA TIBBIYOTDA QO`LLANILISHI.

Sayramov Fayzullo Baratjon o`g`li
Qodirjonova Rohilaxon Bahtiyorjon qizi
FarDU, Agrar qo`shma fakulteti talabalari

Annotatsiya: *Ushbu maqolada qalampir talpiz o`simligining morfologiyasi, tarqalish ekologiyasi, agrotexnik tadbirlar, xom-ashyo tayyorlanishi va uning sifati, tibbiyotda va xalq tabobatida qo`llanilishi, kimyoviy tarkibi va o`simlikdan foydalanish to`g`risida tavsiyalar yoritib berilgan. Xozirgi kunda an'anaviy tibbiyot (xalq tabobati) xalq zakovati bilan sugorilgan juda boy va ulkan tajriba bilimlar majmuasidir. U ilmiy (rasmiy) tibbiyotni yangi, samarali dorivor preparatlar bilan boyituvchi bitmas tuganmas manbadir. Xalq tabobatining bu soxadagi qimmat, tutgan orni bebahodir. Buning uchun misol tariqasida hozirgi zamon tibbiyotida qollaniladigan shifobaxsh osimliklarni kopchiligi oz vaqtida xalq tabobati dorivor vositalar xazinasidan olinganligini yoki xozirgi zamon ilmiy tibbiyotining ozi xalq tabobati asosida taraqqiy etganini eslash kifoyadir.*

Kalit so`zlar: *qalampir yalpiz, ko`p yillik o`t, efir moyi, mentol, , metilasetat, mentafuran, seneo.*

Xozirgi kunda an'anaviy tibbiyot (xalq tabobati) xalq zakovati bilan sugorilgan juda boy va ulkan tajriba bilimlar majmuasidir. U ilmiy (rasmiy) tibbiyotni yangi, samarali dorivor preparatlar bilan boyituvchi bitmas tuganmas manbadir. Xalq tabobatining bu soxadagi qimmat, tutgan orni bebahodir. Buning uchun misol tariqasida hozirgi zamon tibbiyotida qollaniladigan shifobaxsh osimliklarni kopchiligi oz vaqtida xalq tabobati dorivor vositalar xazinasidan olinganligini yoki xozirgi zamon ilmiy tibbiyotining ozi xalq tabobati asosida taraqqiy etganini eslash kifoyadir

Qalampir yalpiz (*M. longifolia* (L.) L.). Ko`p yillik o`t o`simlik, gorizental ildizpoyalari yaxshi rivojlangan. Poyasi tik turuvchi, to`rt qirrali, shoxlangan, zich bargli, balandligi 1 m gacha. Barglari o`tkirlashgan, uzunlashgan-tuxumsimon, chetlari o`tkir arrasimon, uzunligi 8 sm gacha va eni taxminan 2 sm, kalta bandli. Gullari pushti yoki xira binafsha rangda, mayda, soxta halqada to`planib, uchki boshhoqsimon to`pgullarni hosil qiladi. Mevasi to`rtta yong`oqchadan iborat, kamdan-kam hollarda hosil bo`ladi. O`simlik juda xushbo`y. Iyun-oktyabr oylarida gullaydi; iyul-sentyabr oylarida mevalaydi.

O‘simlikning tarqalishi. O‘zbekistonda achchiq yalpiz “Shifobaxsh” ilmiy ishlab-chiqarish xo‘jaligida va maxalliy aholi tomonidan tomorqalarda yetishtiriladi.

Agrotexnik tadbirlar. Yalpiz o‘stirish uchun mo‘ljallangan maydon kuzda 25 sm chuqurlikda haydaladi. Haydashdan oldin yerga gektariga 20 tonna chirigan go‘ng va 100 kg fosfor solinadi. Yalpiz ildizpoya-qalamchadan ko‘paytiriladi. Ekishdan oldin 8-10 sm uzunlikda qalamchalar tayyorlanadi. Qalamchalar mart-aprel oylarida 10 sm chuqurlikda tayyorlangan jo‘yaklarga bir-biridan 20-25 sm masofada ekiladi. Qator oralari 60 sm bo‘lganda bir gektar yerga 7-8 mingta ildizpoya-qalamchalari zarur bo‘ladi. Ekilgandan so‘ng sug‘orish egatlari olinadi va tuproq suvga to‘yingunga qadar sug‘oriladi. Yalpizning rivojlanib yaxshi hosil berishi muntazam sug‘orib va o‘g‘itlab turishga bog‘liq. Qalampir yalpiz organik va mineral o‘g‘itlarga juda talabchan. O‘simlik ekilgandan 17-20 kun o‘tgach yoki yon shoxlari paydo bo‘lishi bilan gektar hisobiga 40 kg dan azot, 20 kg dan kaliy o‘g‘itlari bilan oziqlantiriladi. Ikkinchi oziqlantirish shonalash fazasida 40 kg azot va 30 kg dan fosfor o‘g‘itlarini berish bilan amalga oshiriladi. Qalampir yalpiz gullash fazasida mineral o‘g‘itlarni juda ko‘p talab qilishini hisobga olib, azotli va kaliyli o‘g‘itlardan gektariga 30 kg dan solib, oziqlantirish to‘xtatiladi. Vegetatsiya davomida birinchi va keyingi yillar gektar hisobiga 100-120 kg azot, 80 kg fosfor va 60 kg kaliy o‘g‘itlari bilan oziqlantiriladi. Tuproq doim nam holatda bo‘lishi kerak. Vaqti-vaqti bilan tuproqni yumshatib turush va begona o‘tlardan tozalash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Yetarli darajada sug‘orilmasa, o‘simlik bo‘yi kalta bo‘lib, kam hosil beradi. O‘simlik ekilgan birinchi yili 8 marta sug‘oriladi, 5 marta yer yumshatilib o‘toq qilinadi. Ikkinchi yili sug‘orish soni o‘zgarmaydi, o‘simlik bo‘sh yerlarning deyarli hammasini egallab, yuqori vegetativ massa hosil qiladi, shuning uchun qator oralari faqat bahorda yumshatiladi. Uchinchi yili ekinzor yumshatilmaydi. Zaruratga qarab qo‘lda o‘toq qilinadi. To‘rtinchi yili bahorda dala kultivatorlar yordamida ag‘dariladi va ildizpoyalari yig‘ib olinib, boshqa maydonga ekiladi.

Hosildorlik gektar hisobiga dastlabki 1-2 yillarda 4-5 sentner, 3-4 yillardan 15-17 sentnerni tashkil etadi.

Xom-ashyo tayyorlanishi va uning sifati. Tabobatda achchiq yalpizning bargi, efir moylari va mentoldan foydalaniladi. Dorixonalar uchun o‘simlikning bargi 50-75% gulga kirganda maxsus asboblar orqali yig‘ib olinadi. Yuqori efir moylari saqlovchi navlari avgust-sentyabr oylarida yig‘ib olinadi. O‘simlik barglarini quritish maxsus quritgichlarda 30-350S dan yuqori bo‘lmagan haroratlarda olib boriladi. Davlat formakopeyasi bo‘yicha achchiq yalpiz barglari uchun quyidagi talablar qo‘yiladi: namlik 14% dan; kul 14% dan; 10% xlorid kislotada eruvchan kulning miqdori 6% dan; qoraygan barglar 5% dan oshmasligi zarur.

Qirqilgan va maydalangan xom-ashyoga bo‘lgan talablar: 10 mm katta bo‘lgan qismlar 10% dan; 0,5 mm elakdan o‘tadigan qismlar 8% dan ortmasligi kerak. Efir moylarining miqdori har ikkala xolatlar uchun xam 1% dan kam bo‘lmasligi lozim.

O‘simlikning barglari 30-50 kg qoplarda omborxonalarda saqlanadi.

Tibbiyotda qo‘llanilishi va kimyoviy tarkibi. Achchiq yalpiz barglari tarkibidagi efir moylarining miqdori janubiy rayonlarda 3%, shimoliy rayonlarda 2-2,5% ni; efir moyidagi mentolning miqdori esa 50-55% tashkil etadi. O‘simlikning efir moyi mentol, menton, metilatsetat, mentafuran, seneol va boshqa biogen moddalar saqlaydi.

Efir moylari parfyumeriya, oziq-ovqat sanoatida, alkogolli maxsulotlar ishlab chiqarishda foydalaniladi.

O‘simlikning barglari efir moylaridan tashqari karotinga, organik kislotalarga va boshqa birikmalarga boydir. O‘simlik barglaridan qon-tomirlarni kengaytiruvchi va tetiklashtiruvchi xushbo‘y choylar, damlamalar tayyorlanadi.

O‘simlikning asosiy ta‘sir etuvchi moddasi mentol bo‘lib, u nevrалgiya, mialgiya, artralgiya kasalliklarida og‘riq qoldiruvchi sifatida, yana boshqa dorilar bilan qon-tomirlarni kengaytiruvchi, tinchlantiruvchi vosita sifatida qo‘llaniladi. Mentol validol, valokardin preparatlari tarkibiga kiradi.

Tavsiyalar. Har bir iqlim sharoitlarida o‘simlikni ko‘paytirishni o‘ziga xos tomonlari mavjud. O‘simlik mexanik tarkibi og‘ir, sho‘r, qumli va organik moddalarga kambag‘al tuproqlarda yomon rivojlanadi va ildizpoyalari yaxshi shakllanmaydi. Ildizpoyali o‘simlik sifatida katta plantatsiyalarda hosildor va qumoq tuproqlarda yetishtirish mumkin. Ekologik va iqlim sharoitlari o‘simlikdagi efir moylarining miqdori va sifatiga ta‘sir etadi. O‘simlikda yuqori miqdordagi efir moylari namligi pastroq bo‘lgan tuproqlarda, eng yuqori vegetativ massa esa namligi yuqori bo‘lgan tuproqlarda olinadi. Yalpiz uzun kun o‘simligi sifatida qaraladi: uzun kun sharoitida o‘simlik qisqa kun sharoitiga qaraganda o‘zining yaxshi o‘sganligi, tarkibidagi efir moyining ko‘pligi bilan farqlanadi. Quyosh radiatsiyasi ko‘p bo‘lgan sharoitda ham efir moyining miqdori oshadi. Shimoliy mintaqalarda o‘stirilgan o‘simlikda efir moylarining miqdori kam bo‘lsada, tarkibidagi asosiy mentol moddasining miqdori ortadi.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda ushbu o`simlik Xalq tabobatida yalpiz oshqozon ichak traktidagi yallig`lanish bilan bog`liq bo`lgan ko`ngil aynishi, qusish va ich ketishda, ayniqsa, og`riqli sanchiq va ko`p miqdorda ichak gazi hosil bo`lganda ishlatiladi.

Surunkali oshqozon kasalliklarida ertalab yalpiz damlamasi ichish tavsiya etiladi. Oshqozon shirasining kislotaliligi oshganda yalpizdan foydalanish ayniqsa samaralidir. YAlpiz, Shuningdek, jigar va o`t pufagi kasalliklarida (og`riq qoldiruvchi va o`t haydovchi vosita sifatida) hamda turli xil asab kasalliklarida tinchlantiruvchi vosita sifatida buyuriladi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YHATI:

1. Karimov V., Shomahmudov A. Xalq tabobati va zamonaviy ilmi tibda qo`llaniladigan shifobaxsh o`simliklar. —Toshkent, 1993.
2. Kursanov A. I. vaboshqalar. Botanika 2-tom –Toshkent, 1963.
3. Mustafoyev.S.M. Botanika –Toshkent, 2002.
4. Nabiyev M. Botanika atlas-lug`ati. —Toshkent, 1969.
5. Nabiev M. LechebnyedaryChatkala –Toshkent, 2004.
6. Oripov.R.O, Xalilov.N.X. O`simlikshunoslik –Toshkent, 2007.
7. Prator.O`P, Nabiyev.M.M. O`zbekiston yuksak o`simliklarning zamonaviy tizimi –Toshkent, 2007.
8. Yusupova, Z. A., & Baratjon oqli, S. F. (2022). LABGULDOSHLAR OILASI VAKILLARINING HAYOTIY SHAKLLARI, MORFOLOGIYASI VA TARQALISHI. IJODKOR O`QITUVCHI, 2(24), 472-479.
9. Yusupova, Z. A., & Baratjon o`g`li, S. F. (2022). LAMIACEAE OILASINING EFIR MOYIGA BOY BO`LGAN BAZI TURLARINING MORFOLOGIYASI. Scientific Impulse, 1(2), 692-695.
10. Yusupova, Z. A., & Baratjon o`g`li, S. F. (2022). BIOECOLOGICAL PROPERTIES OF MEDICINAL SPECIES OF THE MINT FAMILY (LAMIACEAE). Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 10(11), 183-190.
11. Yusupova, Z. A., & Baratjon oqli, S. F. (2022). NATURAL MEDICINAL HERBS OF THE LAMIACEAE FAMILY AND THEIR MEDICAL PROPERTIES. JOURNAL OF INNOVATIONS IN SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL RESEARCH, 2(13), 64-68.
12. Yusupova, Z. A., & Baratjon oqli, S. F. (2023). LIFE FORMS, MORPHOLOGY AND DISTRIBUTION OF REPRESENTATIVES OF LAMIACEAE FAMILY. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(1), 288-295.

13. Baratjon o'g'li, S. F. (2022). SPECIES OF THE LAMIACEAE FAMILY WITH SPICE PROPERTIES. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 10(11), 85-89.

14. Baratjon o'g'li, S. F. (2022). ПРИРОДНЫЕ ЛЕКАРСТВЕННЫЕ ТРАВЯНИСТЫЕ РАСТЕНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ СЕМЕЙСТВА LAMIACEAE И ИХ ЛЕЧЕБНЫЕ СВОЙСТВА. Scientific Impulse, 1(5), 1048-1055.

15. Yusupova, Z. A., & Baratjon ogli, S. F. (2023). ESSENTIAL OIL PRESERVATIVE CONTAINING TIMOL REPRESENTATIVES OF THE LAMIACEAE FAMILY. SO 'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI, 1(6), 104-108.

16. Yusupova, Z. A., & Baratjon ogli, S. F. (2023). LIFE FORMS, MORPHOLOGY AND DISTRIBUTION OF REPRESENTATIVES OF LAMIACEAE FAMILY. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(1), 288-295.

17. Baratjon ogli, S. F. (2023). Morphology, Chemical Composition and Medical Use of Ocimum Plant. Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences, 13, 5-8.

18. Yusupova, Z. A., Baratjon ogli, S. F., & Abduqunduzovna, M. Z. (2023). Medicinal Plants Growing in Our Republic Medicinal Properties. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 15, 5-7.